

BURSA İL MÜFTÜLÜĞÜ
UÜ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

HAYATI, KİŞİLİĞİ VE DÜŞÜNCELERİ İLE
MUHAMMED HAMÎDULLAH
SEMPOZYUMU

(18-19 Kasım 2005)

Bursa Müftülüğü

MUHAMMED HAMÎDULLAH'IN KUR'AN ve KUR'AN TARİHİ ÇALIŞMALARI

Mehmet Emin MAŞALI *

Muhterem Hocalarım ve değerli hâzırûn! Hepinize saygı ve hürmetlerimi arz ediyorum. Bu yazı, ilim yolunda çileli bir hayat sürmüş ve ömrünün büyük bir bölümünü vatanından uzakta, “vatan-ı ğayr-i me'lûf” olarak tavsif ettiği Paris'te¹ geçirmiş bulunan, çok sayıda İslâm klasiğinin gün yüzüne çıkmasına öncülük ettiği gibi pek çok ilmî eser de kaleme almış bulunan merhum Muhammed Hamîdullah'ın Kur'an ve Kur'an tarihi çalışmalarının takdim ve tavsifiyle sınırlı bir muhtevaya sahiptir. Betimleyici (deskriptif) bir dilin esas alındığı bu çalışmada ilkin Muhammed Hamîdullah'ın *Le Saint Coran* isimli Kur'an tercümesi üzerinde durulacak, daha sonra ise onun Kur'an tarihine ilişkin araştırmaları hakkında bilgi sunulacaktır.

I. Muhammed Hamîdullah'ın Kur'an Tercümesi Çalışması

Muhammed Hamîdullah'ın Kur'an tercümesi çalışması “geçmişten günümüze değin yapılan Kur'an çevirilerinin tanıtımı” ve “Kur'an'ın Fransızca'ya tercümesi” olmak üzere iki ana ekseninde seyretnmektedir. Nitekim Hamîdullah, *Quran in Every Language* (Hyderabad-Deccan 1936, 1939) isimli çalışmasında, tespit edebil-

* Dr. İlahiyet Fakültesi, eminmasali@hotmail.com

1 Burada onun, Fransızcada Müslümanlar tarafından yapılan ilk Kur'an meali olma özelliğini de taşıyan ve ilk neşri 1958 yılında yapılan şu çalışmasına işaret etmeliyiz: *Le Saint Coran*, Brentwood 1989; Türkçe çevirisi: *Aziz Kur'an*, çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık, İstanbul 2000

diği kısmî veya tam bütün Kur'an tercümelerinin bibliyografik bir listesini vermiş, buna ek olarak da Fatiha sûresinin muhtelif dillerdeki çevirilerini takdim etmiştir².

Hamîdullah, Kur'an'ın diğer dillere tercümesinin bir zorunluluk olduğu kanaatini taşımaktadır. Zira o, İbrahim 14/4 ayetinin de işaret ettiği veçhile, her peygambere kendi halkının diliyle vahyedilmesinin bir zorunluluk oluşu gibi ilâhî mesajı bütün insanlığa ulaştırmak amacıyla diğer dillere çevirmenin de her ümmetin ifa etmesi gereken bir görev olduğu kanaatindedir³. Kur'an'ın diğer dillere tercüme faaliyetinin ilk örneklerini Hz. Peygamber zamanında verdiğini ve mütekâmil ilk Kur'an çevirisinin yaklaşık h. 345 senesinde gerçekleştirildiğini belirten Hamîdullah, günümüze değin muhtelif dillerde çok sayıda tercümenin yapıldığını ifade etmektedir. Bu çerçevede, Kur'an'ın tercümesinin caiz olup olmadığı meselesine de değinen Hamîdullah, bu konuyla ilgili ilginç bir tespitte bulunur. Şöyle ki ona göre bu konu XIX. asrın sonlarından önce İslam dünyasının gündemine girmemiştir. Anılan dönemle birlikte kendini gösterme sebebi, İslam dünyasının içinde bulunduğu siyasi krizde aranmalıdır. Zira bu tartışmanın zuhur ettiği dönem Hıristiyan Batı'nın İslam dünyasını istila ettiği zamana tekabül etmektedir. Öyle ki bu süreçte istilacı batılılar hilafet merkezi olan Osmanlı devleti ile Arap devletlerinde Kur'an'ın diğer dillere tercümesine yasak getirmişlerdi. Hamîdullah'a göre bu tarz bir tartışmanın Hindistan, Endonezya, Afganistan ve İran'da gündeme gelmemesine karşın Osmanlı topraklarında ve Arap devletlerinde gündeme geliş nedeni de bu gerçekte saklıdır⁴.

Muhammed Hamîdullah'ın Kur'an tercümesine dair olan ve bu yazıda esas üzerinde duracağımız çalışması ise 1958 yılında tamamlanmış olup ilk baskısı 1959'da Paris'te gerçekleşmiş olan *Le Saint Coran* isimli Kur'an tercümesidir. Bugüne kadar da on beş

2 Görmez, Mehmet, "Hamîdullah Hocamız Üzerine: Mehmet Said Hatiboğlu ile Söyleşi", *İslâmiyât | kitâbiyât bülten* (Ekim-Aralık 2005), s. 5.

3 Tuğ, Salih-Yaşaroğlu M. Kâmil, "Muhammed Hamîdullah", *DİA*, XXX (İstanbul 2005), 536.

4 *Aziz Kur'an*, s. 402/4.

kadar baskı yapmış olan bu eserin bazı baskılarında Kur'an'ın Arapça metni bulunmamaktadır⁵. Hamîdullah, ilk olarak 1647'de Andre Du Ryer tarafından gerçekleştirilen tercüme ile başlayan⁶ ve Savary (1783), Kasimiriski (1840), Regis Blachere (1945-51) çevirileriyle devam eden Fransızca Kur'an çevirileri geleneğini tetkik etmiş, kabul görmüş olmalarına rağmen Kasimiriski ve Blachere çevirilerinin dahi pek çok noksanları bulunduğunu görerek⁷ bu noktadaki eksikliği gidermek amacıyla *Le Saint Coran*'ı kaleme almıştır.

Hamîdullah'ın Kur'an tercümesi dikkatle incelendiğinde onun çeviri ve yorum kuramına ilişkin şu genel tespitlerde bulunmak mümkün gözükmemektedir⁸:

1. Kur'an'daki kelimeler ve terimler, nüzul dönemindeki de-laletlerine uygun şekilde anlamlandırılmalıdır.⁹ Zira birçok Kur'ânî lafız, tarih içerisinde anlam değişimine maruz kalmıştır. Bu yüzden söz konusu kelimeler, birçoğu geç dönem İslâmî ilimler terminolojine ait izafî anlamlarından arındırılmalıdır. Diğer bir ifadeyle bu tür kelimeler tarih içerisinde anlam yüklemesine maruz kaldıklarından

5 Hamîdullah, Muhammed, "Tedvînü'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Terâcimuh", *Meârif İslâmî* 2/3-3/1 (2003), c., s. 541-542.

6 Hamîdullah, Muhammed, *Aziz Kur'an: Çeviri ve Açıklama*, çev. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık, İstanbul 2000, Beyan, s. 101 (Bu eser bundan sonra "Aziz Kur'an" diye anılacaktır. Bu esere ilişkin aftların tefsiri mahiyetteki notlara olması durumunda, atfın yapıldığı notun rakamı sayfa numarasından sonra gösterilmiştir. Sözgelimi 313/1 şeklinde yapılan atıfta 313 sayfa numarasını, 1 ise atfın yapıldığı tefsir kaydının numarasını göstermektedir.).

7 Yaşar, Hüseyin, *Avrupa ve Kur'an*, İzmir 2002, Tıbyan Yayıncılık, s. 298.

8 Hamîdullah, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, İFAV, s. 105 (Bu eser bundan sonra "Tuğ" şeklinde anılacaktır).

9 Hamîdullah'ın gerek çeviri ve yorum kuramı gerekse meâl-tefsirinin özellikleri ile ilgili değerlendirmelerimiz, bu meâlin "Aziz Kur'an" adıyla yayınlanan tercümesini esas almaktadır. Bu durumda şöyle bir sorun kendini göstermektedir: Acaba meâlin Türkçe tercümesi, orijinal metnin çeviri kuramını yansıtabilir mi? "Aziz Kur'an" üzere resmedilecek bu kuram, Hamîdullah'a mı yoksa mütercimlere mi aittir? Her iki sorunun cevabı da kanaatimce "evet"tir. Zira her ne kadar mütercimler kimi yerlerde bazı tasarruflarda bulunmuş olsalar da, bu durum, mealin temel özelliklerinin tespitini engelleyecek nitelikte olmasa gerektir. Öte yandan meâli dilimize kazandıran Beyan Yayınlarının yayın kurulu, çeviride Hamîdullah'ın kuramına mümkün mertebe sadık kaldıklarını ifade etmişlerdir.

nüzûl döneminde ifade ettikleri anlamların ötesine taşınmışlar ve anlam buharlaşmasına maruz kalmışlardır; dolayısıyla da tarih boyunca kendilerine ilişmiş anlam yükünden arındırılarak, yani vahyin getirmiş olduğu aslî manalarıyla karşılanmalıdırlar¹⁰. Hamîdullah bu temel prensip uyarınca “Aziz Kur’an”da İslâm, Müslüman, cennet, infak, din, Kur’an vb. kelimeleri çevirirken lügat/aslî anlamını esas almıştır. Ancak bu tür bir çeviri, kimi zaman çevirinin yapıldığı dilin edebi zevkiyle uyuşmayan garip ifadelerin ortaya çıkmasına, dolayısıyla ana metinde kastedilen anlamın muhataba ulaşmaması gibi çok temel bir soruna yol açmaktadır. Sözelimi Hıcr sûresi 15/87 ayette geçen “el-Kur’ânü’l-azîm” ifadesi, “Aziz Kur’an”da literal olarak karşılanmış ve ayet “Ve hiç kuşkusuz biz sana ‘Tekrarlanan yedi’yi ve ‘büyük Okuma’yı verdik” şeklinde anlamlandırılmıştır ki “büyük Okuma” ifadesi, kastedilen anlamı iletme görevini yerine getirmesi mümkün olmayan bir ifadedir. Çünkü bu ifadenin, muhatabın bilinç dünyasında hiçbir karşılığı yoktur, dolayısıyla da muhatabın şuuru belli bir anlam yönünde harekete geçemeyecektir.

Görüldüğü gibi Hamîdullah’ın çeviri kuramındaki temel hedeflerden biri, terimsel anlamdan öte lügavî anlamın verilmesi ve okuyucunun bilincinin bu aslî manaya sevk edilmesidir. Dile kaynaklık etmeleri sebebiyle lafızların sözlük anlamlarının önemli olduğu, hatta terimsel anlamın temelinde etimolojik anlamın yattığı, yani ıstılâhî anlamın dayanağının da yine lügavî anlam olduğu doğrudur. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki terim anlamında kullanımı yaygınlık kazanmış lafzın yerine onun aslî anlamını koymakla meal okuyucusunun şuurunun/bilincinin bu aslî anlamı idrak etmesi sağlanamaz. Başka bir deyişle okuyucunun zihnini Kur’an’daki bir kelimenin yüzyıllar öncesinden bugüne kadar uzanan bir süreçte ihraz ettiği geleneksel-terimsel anlamdan soyutlamak son derece zordur. Öte yandan dil bir ifade aracıdır, onun işlevi, anlamı yok etmek ve belirtileni ortadan kaldırmak değil, tam aksine maksadı ifade etmek ve başkalarına iletmektir; dolayısıyla anlam ve delâletin sağlıklı bir biçimde aktarılabilmesi için, aktarımda kullanılan dilin sağlam ve

¹⁰ Aziz Kur’an (Sunuş), s. 14.

yetkin olması ve daha da önemlisi kolektif şuur tarafından benimse-
nir bir yapıda olması gereklilik arz eder¹¹.

2. Kur'an Arapçası ile kullarındaki Arapça arasında zaman
içerisinde çok belirgin bir farklılaşma kendini göstermiştir. Zira
birçok kelimenin nüzûl dönemindeki kullanımı zaman içerisinde
gerek fasih Arapçada olsun gerekse halk Arapçasında olsun deęi-
şikliğe uğramış veya nüzûl dönemi itibarıyla her ikisi de mümkün
ve muhtemel olan iki kullanımdan biri, daha sonraki dönemlerdeki
kullanımda yerleşik bir hal alıp kural olarak değerlendirilmiş iken
diğeri terk edilmiş ve kullanılmaz olmuştur¹². Bu yüzden tercüme-
de nüzûl dönemindeki lisânî örfü dikkatten uzak tutmamak gerekir.
Sözgelimi "lâ" edatı, nüzûl dönemi Arapçasında her zaman menfilik
bildirmez, kimi zaman ifadeyi kuvvetlendirme amacı da taşır ki son-
raki dönem kullanımlarında bu durum görülmemektedir. Bu sebep-
ledir ki Hamîdullah En'âm 6/109'daki "vemâ yuş'ırüküm ennehâ
izâ câet lâ yû'minûn" ifadesini "Onlar (ayetler), kendilerine geldi-
ğinde, inanacakları fikrini size kim verdi" şeklinde anlamlandırmış
ve bu ayetin mealine düştüğü dipnotta da şöyle demiştir: "Ayetteki
olumsuzluk edatı olan 'lâ', anlatımın gücünü artırmak için söze ka-
tılan, ama anlatım bakımından zorunlu olmayan fazladan (expletif)
bir kelimedir"¹³.

3. Kur'an'ı birbirinden bağımsız pasajlar olarak değil, parçala-
rı birbiriyle bağlantılı bir bütünlük olarak değerlendirmek gerekir.
Dolayısıyla belli bir pasajın izahının diğeri pasajlarda saklı olduğu
dikkatten uzak tutulmamalı, dahası her bir pasaj Kur'an bütünlü-
ğü içinde okunmalıdır. Bundan dolayıdır ki "Aziz Kur'an"da, kimi
zaman bir pasajın izahında, aynı hususa işaret eden diğeri pasajlara
atıfta bulunulmakta¹⁴ kimi zaman da bir ayette belirtilen bir husu-

11. Bununla ilgili olarak ayrıca bkz. Özalp, Ahmet N., "Aziz Kur'an Niçin Farklı?", *Yedi İklim* (2001), s. 75, 76.

12. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Hanefî, Hasan, *et-Türâs ve't-tecdîd: Mevkîfünâ mine't-türâsi'l-kadîm*, Beyrût 1412/1992, el-Müessesetü'l-Câmiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşri ve't-Tevzî', s. 109 vd.

13. *Aziz Kur'an*, s. 64; Tuğ, s. 77.

14. *Aziz Kur'an*, s. 288/6.

sun açıklamasının yer aldığı daha başka ayetlere işaret edilmektedir. Sözelimi Allah'ın Hz. İbrahim'i bazı kelimelerle imtihan ettiğinden bahseden Bakara 2/124 ayetinin izahının Saffât 37/100-113 ayetlerinde yer aldığının ve bu imtihanın "evladını kurban etme düşü" olduğunun ifade edilmesi bu kabildendir¹⁵.

4. Kur'an muhataplarla canlı bir diyalog ortamı içerisinde şekillenmiş ve peyderpey nazil olmuş sözlü bir hitaptır. Bu canlı diyalog ortamında ilk muhatap kitlesi olan Arap toplumunun ruhî, manevî ihtiyacı esas alınmıştır. Dolayısıyla o günkü Arap toplumunun muhiti, mantık yapısı, ihtiyaçları ve alışkanlıkları nazarı itibara alınmaksızın Kur'an'ın zahiri (yani metin) yapısını ve muhtevasını değerlendirmek mümkün değildir. Diğer bir deyişle Kur'ânî nassın nüzûl döneminin olgusal gerçekliği ile sıkı bir ilişkisi olması sebebiyle tercümede söz konusu döneme ait hususiyetler dikkatten uzak tutulmamalıdır¹⁶. Bundan dolayıdır ki "Aziz Kur'ân"da birçok ayetin haricî şartlarına ve bağlamlarına ilişkin bilgiler yeri geldikçe aktarılmış¹⁷, keza nüzûl dönemi Arap adetlerine atıfta bulunulmuştur. Sözelimi Bakara 2/189'daki "Allah nezdinde makbul olan iyilik (birr), evlere arkadan girmek değildir." İfadesine dair o dönem Arapların hac esnasındaki bir uygulamalarına atfen şöyle denmiştir: "İslam'dan önce hacılar, bir kez hac yapma işine başladılar mı, haccı bütünüyle tamamlamadan evlere girmeyi kendilerine caiz görmüyorlardı. Çok acil ihtiyaç durumlarında ise, evlere normal kapılarının dışında başka yerlerden girmeye çalışırlardı"¹⁸.

Öte yandan kimi Kur'ânî deyimlerin medlûllerini tespitinde de dönemin Arap örfüne göndermelerde bulunulmuştur. Sözelimi A'râf 7/131 ayetteki, "tâiruhum inddellahi" ifadesi hakkında şu bilgiler sunulmuştur: "Batıda kuşların uçuşundan geleceği okuma göreneği

15 *Aziz Kur'an*, s. 154/8, 11; 166/3.

16 *Aziz Kur'an*, s. 166/5. Kanaatimce Hamîdullah, bu izahında Ahd-i Atîk, *Tekvîn*, 22'yi de göz önünde bulundurmıştır. Zira anılan yerde İbrahim'in denemesinin oğlunu -ki orada İshak olarak geçer- kurban etmesi -Ahd-i Atîk'in ifadesiyle yakmalık sunu olarak sunması- olduğu ifade edilmektedir.

17 *Aziz Kur'an* (Giriş), s. 24; Tuğ, s. 21-22.

18 Bkz. *Aziz Kur'an*, s. 353/1.

vardır. Arapların da iyi veya kötü anlamlar çıkarmak için özel kuşları vardı”¹⁹. Yine “Aziz Kur’an”da Münâfıkûn 63/4’deki “müsenned” kelimesinin “giyinik” şeklinde anlamlandırılmasında da böyle bir durum gözlenir. Zira bu anlamlandırma, düşülen dipnotta şöyle izah edilmektedir: “Arapların adetleri gereği giydikleri ve kibar bir elbise sayılan ‘sened’ giydirilmiş anlamına gelir”²⁰.

Hamîdullah’ın çeviri kuramına ilişkin tespit ettiğimiz bu özelliklerin, Muhammed Esed’in “Kur’an Mesajı” isimli meal-tefsiri-nin önsözünde zikrettiği çeviri prensipleri ile son derece örtüştüğü görülmektedir. Bu benzerlik her iki mealin de batı insanına yönelik olarak kaleme alınmış olmasının bir sonucu olabileceği gibi, her ikisinin de aynı kaynaktan beslenmiş olmasının bir sonucu da olabilir. Esed’in çeviri yönteminin en temel kaynağının Reşid Rıza ve Abduh’un *Menâr*’daki önsözleri olduğu bilinmektedir²¹. Bu durum, Esed’le benzer bir yöntemle sahip olan Hamîdullah’ın Kur’an’a yaklaşımında da *Menâr* ekolünün belli bir etkisinin olduğunu gösterir niteliktedir²². “Aziz Kur’an”da *Menâr*’a ilişkin atıfların bulunması da bu yönde bir diğer kanıt olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Abduh’un geleneksel tefsir anlayışına getirdiği en temel eleştiriler-

19 *Aziz Kur’an*, s. 176/3. Hamîdullah, özellikle Kur’an’da kimi yönleri itibarıyla tenkide tabi tutulan İslam öncesi Arap adetlerine işaretin bulunduğu ayetlerde bu adet ve göreneklere mutlaka atıfta bulunmaktadır. Sözgelimi haram aylare ilişkin aftları için bkz. *Aziz Kur’an*, 271/3; 340/1, 355/9; bazı hayvanların tabulaştırılıp Tanrı’ya adanmasına ilişkin atfı için bkz. *Aziz Kur’an*, s. 271/5.

20 *Aziz Kur’an*, s. 313/1.

21 *Aziz Kur’an*, s. 701/8; Tuğ, s. 105.

22 Nitekim Muhammed Esed “Kur’an Mesajı”nın önsözünde bu gerçeği şu şekilde ifade etmektedir: “Okuyucular, açıklayıcı notlarımda Muhammed Abduh’un (1849-1905) görüşlerine sık sık atıfta bulunduğumu görecektir. Abduh’un modern İslam dünyasındaki yerini tam olarak vurgulamak güçtür. Hiç mübalağasız diyebiliriz ki, çağdaş İslam dünyasındaki her eğilim, doğrudan veya dolaylı olarak, çağdaş İslam düşüncesinin bu en seçkin simasından etkilenmiştir. Onun planladığı ve başlattığı Kur’an Tefsiri, 1905’de vefatıyla kesintiye uğradı. Daha sonra öğrencisi Reşid Rıza tarafından *Tefsîru’l-Menâr* ismiyle sürdürüldü ama maalesef yine tamamlanamadı. Ben de bu tefsirden geniş ölçüde yararlandım.” (Bkz. Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı: Meal-Tefsiri*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul 1999, İşaret Yayınları, s. XXV (4 no’lu dipnot kaydı).

den biri, İsrâilî rivayetler noktasındadır. Zira Abduh'a göre klasik tefsirlerde Kur'an kıssaları ile ilgili olarak tarih kitaplarına ve is-râiliyyata gidilmiş, bizzat Kitâb-ı Mukaddes'e başvurulmamıştır²³. Hamîdullah, Abduh'un klasik tefsirlerde gözlemlediği bu eksikliği gidermeye çalışmış ve geçmiş ümmetlerden bahseden pasajların iza-hında –Abduh'un belirttiği üzere- sürekli olarak Kitâb-ı mukaddes'e atıfta bulunmuştur. Ancak burada izaha muhtaç bir husus vardır ki o da, Abduh'un Muhammed Hamîdullah'a etkisinin doğrudan mı dolaylı mı olduğu hususudur.

A. “Le Saint Coran”ın (Aziz Kur'an) Temel Özellikleri

Meâl-tefsîr türü bir tercüme olan bu çalışmanın iki mümeyyiz vasfından söz etmek mümkündür. İlki, tercümenin hedef kitlesi-nin başta Fransızlar olmak üzere Batılılar olmasıdır. Muhammed Hamîdullah'ın Batılılara ve muhacir Müslümanlara İslamı anlatma ve öğretmeyi temel gaye edindiğini, kaleme aldığı eserlerinin de bu ulvî gayeye hizmet için tasarlanan projenin birer parçası olduğunu söylemek hatalı olmaz. Bu gerçek, “Aziz Kur'an” için de geçerli-dir. Bundan dolayıdır ki onda Kur'ânî kavramlar anlamlandırılırken en başta Batılı insanın nesneler dünyasına ilişkin müteârefleri esas alınmıştır. Nitekim Saffât 37/62, Duhân 44/43 ve Vâkıa 56/52 ayet-lerinde “zakkûm”un “kaktüs” olarak karşılanması bundandır²⁴. Keza birçok dipnotta namaz, zekat, oruç, hac ve umre gibi temel kavram-lar tarif edilerek haklarında öz ve genel bilgiler sunulmuş²⁵, Avrupa insanının İslam'la ilgili kimi yanlış telakki ve kanaatlerinin tashi-hine çalışılmış²⁶ ve en nihayet Kitâb-ı Mukaddese -özellikle kıssa-larla ilgili olarak- sık sık atıfta bulunulmuştur. Bu son husus, aynı zamanda, bu meali ayrıcalıklı kılan en temel özelliktir. Zira bilhassa

23 Nitekim Hamîdullah'ın çeviri yöntemine ilişkin tespitlerimiz Reşid Rıza ve Abduh'un *Menâr*'ın önsözünde resmettikleri çeviri yöntemleri ile hemen hemen bütünü itibarıyla paralellik arz etmektedir. Reşid Rıza ve Abduh'un tefsir yöntemleri için bkz. Reşid Rıza, Muhammed, *Tefsîru'l-menâr*, Beyrut ts., Dâru'l-Ma'rife, I, 2-31.

24 Reşid Rıza, I, 18.

25 *Aziz Kur'an*, s. 595, 645, 683.

26 *Aziz Kur'an*, s. 175/3; 177/6.

kıssalar bağlamında gerek Kur'an ile Kitâb-ı Mukaddes arasındaki benzerliği ortaya koymak, gerek Kur'an mesajını Batılı insanın idrakine sunmak ve gerekse Batılı insanın düşünce dünyasındaki Kur'an ve İslam'la ilgili yanlış telakkileri tashih etmek gayesiyle Kitâb-ı mukaddes'e sık sık atıfta bulunulmuştur. Kur'an'daki kimi kıssaların Tevrat ve İnciller'deki karşılıkları bulunup çıkarılmış ve ilgili pasajlar iktibas edilmiştir²⁷. Bu çerçevede özellikle kimi Kur'anî ifade ve deyimlerin benzerlerinin Kitab-ı Mukaddes'te de geçtiğinin gösterilmesine²⁸, ayrıca günümüzde tartışma konusu olan ve modern değerlerle örtüşmediği ileri sürülen birtakım Kur'anî beyanların aslında diğer kutsal kitaplarda da mevcut olduğuna işaret edilmesine ihtimam gösterilmiştir²⁹.

Eserin ikinci temel özelliği tercümede Kur'an metnine sadık kalma noktasında sergilenen aşırı duyarlılıktır. Nitekim Arapça'ya ve Kur'ân-ı Kerîm'in özel üslup ve ifadelerine mümkün mertebe bağlı kalmak gayesiyle³⁰ eserde "harfî tercüme" esas alınmıştır. Buna bağlı olarak her kelime mümkün mertebe tek bir kelimeyle karşılan-

27 *Aziz Kur'an*, s. 181/3

28 Tuğ, s. 106.

29 Nitekim Hamîdullah Kur'an'da Hz. İsa ve Üzeyir çerçevesinde zikri geçen "Allah'ın oğlu" ifadesinin Kitâb-ı mukaddes'te de dört defa ve değişik kişiler hakkında geçtiğini bildirmekte ve anılan yerlere atıfta bulunmaktadır. Bkz. *Aziz Kur'an*, s. 338/7.

30 Sözelimi Hamîdullah Nisâ 4/34 ayetinde "Erkekler kadınlar üzerinde kavvâm"dır ifadesindeki "kavvâm"ı "yönetici" olarak karşılamının ardından benzeri ifadelerin Ahd-i Cedîd I. Timoteosa, 2/12 ve I. Korintoslular (I. Korintliler) 11/3'te geçtiğini belirtmektedir. Bkz. *Aziz Kur'an*, s. 231/2.

Bu arada Hamîdullah'ın Kitâb-ı Mukaddes'e ilişkin atıflarında daha başka hususlar da gözlenmektedir. Nitekim kıssalarla ilgili kimi atıfları Kur'an'ın Kitâb-ı Mukaddes'te bulunmayan kimi hususlara işaret ettiğini gösterme amacı taşırken (Bkz. *Aziz Kur'an*, s. 154/8), kimi atıfları da kıssa ile ilgili olarak Kur'an'da anlatılanlara ilişkin ilave bilgi sunmayı (bkz. *Aziz Kur'an*, s. 155/2) veya Kur'an'daki müphemleri tasrih etmeyi amaçlamaktadır (*Aziz Kur'an*, s. 394/2). Lakin bütün bu atıflarına rağmen Hamîdullah, izah ve yorumlarında Kitâb-ı Mukaddes'i -genellikle- esas almamıştır. Sözelimi o, Bakara 2/54 ayetinde Hz. Musa'nın buzağıya tapmış olan İsrail oğulları hakkında ne gibi karar verdiği ile ilgili olarak Ahd-i Atik, Çıkış, 32/26-28'e bakılması gerektiğini ifade etmekle birlikte, Bakara ayetindeki "faktülû enfüseküm" ifadesini yorumunda Ahd-i Atik'te geçen ve Levililer'e birbirlerini öldürmeleri emredildiğini belirten hususu esas almamış, anılan ayeti "kişinin kendini öldürmesi" şeklinde açıklamıştır.

maya çalışılmış, bu hassasiyet deyimler ve mecâzî anlatımlarda da gösterilmiş³¹ ve bu tür ifadeler harfi harfine Fransızca karşılıklarıyla belirtilip izahları notlarda aktarılmıştır³². Hatta Kur'an'ın üslubunda sıkça görülen şahıs ve kip değişimleri (iltifat) de yine çeviri metne olduğu gibi yansıtılmıştır. Keza soru anlamı taşıyan cümlelerde, bunu belirtir bir kelime veya edat kullanılmamış, yalnızca cümlelerin sonuna bir soru işareti konulmuştur³³. Bir cümlelerin parçaları şeklindeki ayetlerde de, ayetleri birleştirme veya her bir ayeti anlam bütünlüğü taşıyan müstakil cümlelere dönüştürme yoluna gidilmemiş, söz diziminin devam ettiği noktalama işaretleriyle belirtilmiştir. Ana metindeki bir zamire karşılık, onun yerini tutan adın konması veya cümlelerin anlamında mündemiç olan bir kelimenin açıkça ifade edilmesi şeklindeki tasarruflar ise düşülen notlarla gösterilmiş, yine notlarla özgün metin ayrıca belirtilmiştir³⁴.

Tercümeye yansıyan literal çeviri hassasiyetini göstermesi bakımından Bakara 2/177'deki "zehebellâhü bi nûrihim" ifadesine verilen karşılık oldukça çarpıcı bir örnektir. Zira Hamîdullah bu ifadeyi, "Allah nurlarıyla gitti" şeklinde çevirmiş ve bu çeviriye şöyle bir izah getirmiştir: "Ben Allah'ın koyduğu ibareyi değiştirme salahi-

31 Tuğ, s. 106.

32 Ancak şunu belirtmek gerekir ki "Aziz Kur'an'da deyimsele ifadeler kimi zaman literal bir biçimde karşılanırken, kimi zaman da o deyimın tam karşılığı bulunmaya çalışılmıştır. Bu ikinci durumda mütercimlerin tasarrufu var gibi gözükmelektir. Sözgelimi İsrail oğullarının "kulûbünâ ğulf" ifadesinin "kalplerimiz sünnetsizdir" (Aziz Kur'an, s. 160.), Hûd 11/5'deki "yesnûne sudûrahum" ifadesinin ise "göğüs bükmele" şeklinde karşılanması (Aziz Kur'an, s. 368) deyimsele ifadelerin literal karşılanış örnekleridir. Buna karşın Bakara 2/93'teki "üşribû fî kulûbihimü'l-icle" ifadesi "buzağı sevgisi kalplerine sindirilmişti" şemlinde (Aziz Kur'an, s. 161), Nisa 4/81'deki "beyyete" ifadesi "karanlık işler çevirmek" anlamında "kurmak" şeklinde (Aziz Kur'an, s. 238/1 ve 243/1), Enfal 8/46'daki "tezhebe rihukum" ifadesi ise "iyi rüzgarınız gider" şeklinde karşılanmıştır (Aziz Kur'an, s. 330/1). Aslında Hamîdullah *Le Saint Coran*'da ikinci gruptaki deyimleri de harfî olarak çevirmiştir. Sözgelimi o, Bakara 2/93'teki "üşribû fî kulûbihimü'l-icle" ifadesini "inkarları sebebiyle su ihtiyaçları buzağıyla giderildi" şeklinde çevirmiştir (bkz. Hamîdullah, *Le Saint Coran*, İstanbul 2005, Beyan Yayınları, s. 149).

33 Tuğ, s. 106.

34 Bkz. Nisâ 4/79.

yetine sahip değilim. Çünkü Kur'an'da *izhâb* fiili de var; ancak, Allah *zehebe* kullanmış. Ben bu sebeple aynen Fransızcaya çevirmek zorunda kaldım"³⁵.

B. "Aziz Kur'an"ın Diğer Özellikleri

Eserde klasik tefsirlerdeki izah ve yorumlara fazla atıfta bulunulmamış, nadiren yapılan atıflar ise herhangi bir isim ve kaynak zikredilmeksizin "müfessirler"³⁶, "bazı müfessirler"³⁷, "klasik dönem müfessirleri"³⁸ "bazı alimler"³⁹ gibi müphem ifadelerle sunulmuştur. Tefsir notlarına ilişkin nadiren belli bir kaynağa atıfta bulunulan eserde, çok az sayıda kaynak ismen zikredilmiş, bunların bir kısmında da bilginin iktibas edildiği yere ilişkin bir tasrih ya da tavihte bulunulmamıştır. Tefsir kabilinden zikredilen notlar tarandığında daha ziyade Taberî'nin *Târih*'ine atıfta bulunulduğu görülür. Bunun dışında, Mâtûrîdî'nin, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ı, Mukâtil⁴⁰, Menâr⁴¹ gibi eserlere de birkaç yerde atıf yapılmış; kelimelerin sözlük anlamlarını tespitte ise daha ziyade *Lisânü'l-Arab*'a başvurulmuştur⁴². Bu durum, mealde klasik tefsirlerdeki görüş ve yorumlardan pek istifade edilmediğinin ve tefsir literatürünün yeterli düzeyde taranmadığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Yine bu durum Hamîdullah'ın tefsirci nosyonundan çok tarihçi nosyonuna sahip olmasının bir yansıması olarak da mütalaa edilebilir⁴³. Nitekim Hamîdullah, fıkıh ve bilhassa tarih birikimini mealdeki tefsir notlarına yansıtmıştır. Özellikle ahkâm ayetlerine ilişkin izahları ile nüzûl dönemindeki kimi

35 *Aziz Kur'an* (Sunuş), s. 13-14.

36 Görmez, s. 9. Ancak Sait Hatiboğlu'nun da belirttiği gibi Fransızca metinde bu şekilde karşılanmış olan bu yer (bkz. *Le Saint Coran*, s. 139) Türkçe tercümede "Allah ansızın ışıklarını giderir" şeklinde çevrilmiştir (bkz. *Aziz Kur'an*, s. 151). Bu da mütercimlerin Hamîdullah'ın metninde belli ölçüde tasarrufta bulunduklarını göstermektedir.

37 *Aziz Kur'an*, s. 178/2; 318/1; 332/5.

38 *Aziz Kur'an*, s. 318/1; 399/3; 697/1; 707/4.

39 *Aziz Kur'an*, s. 296/1; 338/6.

40 *Aziz Kur'an*, s. 334/7.

41 *Aziz Kur'an*, s. 572/1.

42 *Aziz Kur'an*, s. 191/1.

43 *Aziz Kur'an*, s. 246/1.

olaylardan kesitler sunan ayetlere ilişkin açıklamalarında bu durumu gözlemlemekteyiz. Fıkḥî izahlarının daha ziyade aile hukuku, miras hukuku, devletler hukuku ile ilgili konularda⁴⁴ siyere ilişkin izahatının ise bilhassa Peygamberimizin savaşları ve aile hayatına müteallik ayetlerde temerküz ettiği görülmektedir.⁴⁵

Kelamî konularla ilgili ayetlere gelince, Hamîdullah'ın bu tür ayetleri anlamlandırma biçimi çok bariz bir şekilde ehl-i sünnete mensubiyeti yansıtmaktadır. Sözelimi o, Bakara 2/26 ayetteki “Allah onunla [bu örnekle] birçoklarını saptırır...” ifadesini, “Doğru yolu bulmak ancak Allah'ın kayrası [lütü, imdadı, yardımı] sayesinde. Kötülük de ya doğrudan doğruya Allah'tan veya Allah'ın yarattığı bir varlıktan (şeytan gibi) gelmektedir. Nihâî kaynak aynı kalmaktadır”⁴⁶ şeklinde tefsir etmektedir ki bu “iyiliğin de kötülüğün de yaratıcısı Allah'tır” şeklindeki Ehl-i sünnet telakkisini yansıtan bir tefsirdir. Keza o, Bakara 2/31 ayetini izahında her ne kadar ayette Allah'ın Adem'e eşyanın isimlerini öğrettiğinden bahsedilse de kastolunanın bu isimlerin müsemâmaları olduğunu belirtmektedir⁴⁷ ki bu da yine Ehl-i sünnetin “isim-müsemâmın aynıdır” telakkisini esas alan bir izahdır. Yine şefaatin mümkün olduğu yönündeki izahları da böyledir. Sözelimi o, En'âm 6/73. ayeti izah sadedinde kıyamette peygamberimizin şefaate edeceğine dair izahlarda bulunmakta ve bu fikrini Buhârî'den naklettiği bir hadis ile desteklemektedir⁴⁸. Yine Yûnus 10/26'daki “ziyâde” kelimesini kıyamette Allah'ın görülmesi olarak değerlendirmekte, hatta Buhârî, Müslim ve daha başka

44 Öyle ki Hamîdullah Bakara 2/255 ayetindeki “kürsî” kelimesinin anlamı için dahi Taberî'nin *Târîh*'ine atıfta bulunmakta, *Tefsîr*'ine işaret etmemektedir. Bkz. *Aziz Kur'an*, s. 189/4.

45 Aile hukuku ile ilgili olarak bkz. *Aziz Kur'an*, s. 182/3; 183/2, 7; 184/2; 185/3-5; 225/8; 229/2, 4. Mirasla ilgili olarak bkz. *Aziz Kur'an*, s. 225/12; 226/4; 253/1; 255/10. Devletler hukuku ile ilgili olanlar için bkz. *Aziz Kur'an*, s. 332/5; 697/3.

46 Sözelimi savaşlarla ilgili olarak bkz. *Aziz Kur'an*, s. 213/1; 216/1; 271/3, 5; 324/5, 6; 325/2; 338/3; 566/2; 692/3; 697/3. Bazı durumlarda da bir takım yerlerle ilgili izahlarda bulunmaktadır: Bkz. *Aziz Kur'an*, 337/3; 351/4. Aile hayatı ile ilgili olarak bkz. *Aziz Kur'an*, s. 570/1; 572/1.

47 *Aziz Kur'an*, s. 152/2.

48 *Aziz Kur'an*, s. 153/4 ve 6.

alimlerin de iyi insanlar için en büyük ödül olarak Allah'ı görmenin bahşedileceğine ilişkin olarak bu ayeti delil gösterdiklerinden bahsetmektedir⁴⁹.

Bu son örnekte de görüldüğü üzere Aziz Kur'an'daki tefsir notlarında kimi zaman hadislere de yer verilmiştir. Ancak kimi yerde hadisin kaynağı hiç zikredilmemiş⁵⁰, kimi yerde ise hadisin kaynağına atfen, "Buhârî'de" demekle iktifa edilmiştir.⁵¹

"Aziz Kur'an"da işârî, hatta bâtinî karakterli yorumlara rastlamak da mümkündür. Sözgelimi Kur'an'ın vahyedilmeye başlandığı ay olan Ramazan ayının oruçla geçirilmesinin, Kur'an'ın indirilişini bir nevi kutlama, onun vahyedilişini bir nevi melek hayatına benzer bir tarzda karşılama amacına matuf olduğu şeklindeki izah bu kabilden addedilebilir⁵². Nitekim yer yer isim verilmeksizin mutasavvıflara ait izahlara temas edilmesi de bunu gösterir. Sözgelimi, Ra'd 13/15. ayetin izahı çerçevesinde ismi verilmeksizin bir mutasavvıfın insan bedeninin ibadet ve dua esnasında farklı şekiller alması ile gölgenin farklı zamanlarda muhtelif şekiller alması arasında paralellik kurmasından bahsedilmektedir⁵³. Keza Hac sûresi 22/18. ayetiyle ilgili olarak, namazın erkanının diğer varlıkların Allah'ı tesbih sırasındaki hallerinin tümünü temsil ettiği şeklinde bir izah serdedilmesi de bu niteliktedir. Hamîdullah'ın hurûf-ı mukattaa'larla ilgili izahında da bâtinî-hurûfî bir yön bulunmaktadır. Zira onun -doğrudan belli bir yorumu dillendirmemekle birlikte- Arap harflerinden yalnızca yarısının sûre başlarında zikredildiğini ve alfabedeki her bir harfin de sayısal bir değer taşıdığını ifade etmesi, bu harflerin gizli/batinî birtakım anlamlar taşıdığı şeklinde bir kanaat sahibi olduğunu ima etmektedir.⁵⁴

49 Aziz Kur'an, s. 283/5.

50 Aziz Kur'an, s. 359/1.

51 Aziz Kur'an, s. 170/5; 440/12.

52 Aziz Kur'an, s. 229/5.

53 Aziz Kur'an, s. 175/5.

54 Aziz Kur'an, s. 398/3.

“Aziz Kur’an’da kıraat farklılıkları nadiren de olsa bir yorum enstrümanı olarak kullanılmaktadır. Nitekim Nisa 4/1. ayeti anlamlandırırken “ve’l-erhâm” kelimesini fethalı okuyan yaygın kıraat esas alınmış, “ve’l-erhâmi” şeklindeki meksûr kıraatın esas alınması durumunda ise ayetin “Kendi adıyla ve akrabalıkla birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’tan sakının” şeklinde bir anlam kazanaacağı ifade edilmiştir⁵⁵. Keza Enfâl 8/59. ayetteki “yahsebenne” kelimesi ile ilgili olarak “tahsebenne” şeklinde farklı bir kıraatin bulunduğundan bahisle bu ikinci kıraate göre anlamın “Asla galip geldiklerini sanma!” şeklinde olacağı belirtilmiştir⁵⁶.

“Aziz Kur’an”da rasyonalist izahlar da göze çarpmaktadır. Sözelimi deniz kıyısında yaşayan ve Allah’ın kendilerini cumartesi yasağı ile imtihan ettiği kent halkından bahseden Araf 7/163. ayette, Allah’ın imtihanının bir gereği olarak balıkların, cumartesi günü kıyıya çıkmalarına rağmen diğer günler çıkmamalarının, ilâhî bir müdahale olarak değil, balıkların insanların tutum ve davranışlarına alışması şeklinde anlaşılması gerektiği yönündeki açıklama bir tür rasyonalist izah tarzıdır. Zira insanların cumartesi günü av yapmadıklarına alışan balıkların, o gün avlanılmayacaklarını bilmeleri sebebiyle korkusuzca kıyıya geldikleri, diğer günlerde ise insanların av yaptıklarını dolayısıyla avlanılmalarının mümkün olduğunu bildiklerinden kıyıya çekildikleri ifade edilmektedir⁵⁷.

Mealde sosyolojik değerlendirmeler de mevcuttur. Bu bağlamda geçmişteki bir toplum hakkında bilgi veren ayetlerden, söz konusu edilen toplumun sosyo-kültürel yapısına dair bazı çıkarım ve tespitlerde bulunmaktadır. Sözelimi Yusuf 12/31. ayetteki “mütteke’en” kelimesiyle ilgili olarak “meyve ikram etmek için misafirler bu tür koltuklarda ağırlanırdı”⁵⁸ çıkarımı bu türdendir. Bunun yanı sıra nüzûl dönemindeki sosyo-kültürel, bilimsel durumlar hakkında da çıkarımlarda bulunmaktadır. Sözelimi Ra’d 13/17. ayet-

⁵⁵ Aziz Kur’an, s. 149/2.

⁵⁶ Aziz Kur’an, s. 224/5.

⁵⁷ Aziz Kur’an, s. 331/3.

⁵⁸ Aziz Kur’an, s. 318/2.

teki “süslenmek veya yararlanmak için ateşte erittikleri” ifadesinde metallerden söz edildiği, bunun da o zamanki Arabistan’da metalürjinin oldukça gelişmiş olduğunu gösterdiği ifade edilmektedir⁵⁹. Bu tür izahlar, Hamîdullah’ın bilimselci tefsir anlayışına sıcak baktığı şeklinde değerlendirilebilir.

C. “Aziz Kur’an” a Yöneltilen Eleştiriler

Muhammed Hamîdullah’ın *Le Saint Coran* isimli Fransızca Kur’an tercümesi birçok itiraza konu olmuştur. Bunların başında tercümenin Fransızcasının, Fransız edebî zevkine uygun olmadığı şeklindeki itiraz gelmektedir⁶⁰. Diğer bir ifadeyle, *Le Saint Coran*’da Kur’ânî kelimeler ve cümlelerin Fransızca karşılıklarının tespitinde isabet kaydedilememiş; bu noktada Fransızca düşünüp konuşan insanların anlamakta zorlanacağı bir dil ve üslup kullanılmıştır. Mehmed Said Hatiboğlu’nun ifade ettiğine göre bu tercümeyle karşı Suudi Arabistan’da tenkit faaliyeti başlatılmıştır. Hatiboğlu’nun kendileriyle yaptığı bir görüşme esnasında merhum Hamîdullah bu çerçevede şunları söylemiştir: “Burada imzası olan şahsın bunların sahibi olmadığını biliyorum. Birilerine bunları yazdırmışlar. Benim buradaki hizmetlerimi baltalamak için bunu yapıyorlar”. Hatiboğlu’nun belirttiğine göre Hamîdullah, son zamanlarında bu eleştirilere cevap hazırlığı içindedir⁶¹.

Eserin “Aziz Kur’an” adıyla yayımlanan Türkçe çevirisi de tenkitten nasibini almıştır. Dr. Mehmet Doğan *Umran* dergisinde yayımladığı bir makalede –ki bu makale adı geçen zatın *Yüzyılın Soykırımı* isimli eserinde de mevcuttur- bu çeviriye yönelik eleştirilerini dile getirmiştir⁶². Doğan’a göre, çeviride yerleşik dinî kültürde maruf ve meşhur olan kelimeler terk edilmiş, yerlerine bu nitelikte olmayan kelimeler konmuştur⁶³. Diğer bir ifadeyle, çeviride kelime-

59 *Aziz Kur’an*, s. 386/2.

60 *Aziz Kur’an*, s. 398/5.

61 Görmez, s. 8-9.

62 Görmez, s. 6.

63 Bkz. Doğan, Mehmet D., *Yüzyılın Soykırımı*, İstanbul 2004, İz yayıncılık, s. 181-214.

lerin karşılıkları bulunurken gerek gündelik dil gerekse din dili esas alınmamış⁶⁴, müslüman Türk toplumunun anlayamayacağı bir dil tercih edilmiştir. Doğan'a göre, Hamîdullah'ın metnine tam anlamıyla bağlı kalma kaygısının tercümede bu tarz bir dil kullanımını tevlit ettiği şeklindeki bir mazeret geçerli değildir. Çünkü Hamîdullah bu eseri, İslâm'a aşinalığı bulunmayan, Müslümanlık tasavvuruna sahip olmayan bir toplumda kaleme almıştır, dolayısıyla onun Kur'anî kelime ve kavramlara din dili dışından karşılıklar bulmuş olması son derece doğaldır; ancak bu eseri Türkçe'ye çevirenler için böyle bir mazeret söz konusu olamaz. Çünkü mütercimlerin hedef kitlesi İslam ve Kur'an'a yabancı olmayan bir toplumdur. Doğan bu mülahazalar çerçevesinde "âyet", "hamd", "din", "gayb", "kıssa", "fadl", "hidâyet", "tevhîd", "İslâm", "Müslüman", "şeriat", "âhiret", "ahlâk", "ihlas", "kader", "hayır", "şer", "Kur'an" gibi çok temel Kur'anî-İslâmî kavramların terk edilip yerine dinî kültürde kullanımı mevcut olmayan kelimeler konmasını eleştirmektedir⁶⁵.

II. Kur'an Tarihçiliği

Hamîdullah'ın Kur'an tarihi ile ilgili incelemeleri aslında daha genel bir projenin parçası niteliğindedir. Nitekim onun *Kur'an-ı Kerim Tarihi* şeklinde 1965 yılında Sait Mutlu, 1993'te de Salih Tuğ tarafından Türkçe'ye aktarılan eseri, aslında, ilk defa 1959'da yayınlanan ve orijinal adı *Le Saint Coran* olan Kur'an tercümesine yazdığı mukaddimeden ibarettir⁶⁶. Bu mukaddimenin asıl amacı, hedef kitlesi Kur'an'ın metin yapısı ve üslûbuna aşina olmayan ya

64 Doğan, s. 189. -

65 Doğan, s. 195.

66 Doğan, s. 184. "Aziz Kur'an"ın dil ve yazım sorumlusu N. Ahmet Özalp ise Doğan'ın anılan eleştirisine yönelik olarak *Yedi İklim* dergisinde kaleme aldığı cevabi yazısında, bir taraftan "Aziz Kur'an"ı ayrıcalıklı kılan temel özelliğin özgünlüğünü kavrayamamasının, diğer taraftan da herkesten kendi dilsel tutumunu sergilemesini beklemesinin onu "Aziz Kur'an"ı eleştirmeye sevk ettiğini ifade etmekte, Doğan'ın itirazlarını tek tek kaleme alarak cevaplamaktadır (bkz. Özalp, N. Ahmet, "Aziz Kur'an Niçin Farklı", *Yedi İklim* (Ağustos 2001), s. 73-84). Doğan, Özalp'in bu cevabî yazısına da reddiye bulunmuş ve reddiyesini "Hamîdullah'ın Sayesinde Kur'an'a Azizlik..." başlığı altında *Yüzyılın Soykırımı* isimli eserinde (s. 215-264) yayımlamıştır.

da Kur'an hakkında yanlış bilgilendirilmeye maruz kalmış bulunan Batılılara, Kur'an'ın metinleşme tarihine, dilsel ve üslupsal temel özelliklerine dair sağlıklı bilgi aktarmaktır. Kanaatimizce bu mukaddimenin bir diğer amacı da Kur'anî öğretilerin modern değer ve normlarla çelişmediğini ortaya koymak ve onların savunusunu yapmaktır. Nitekim Kur'an'da kadın ve bu konu çerçevesinde ele alınan nikah, teaddüd-i zevcât ve talak konuları ile kölelik konularına bu amaçla değinilmiştir. Nitekim bu başlıklarda Batıda 18. asırdan başlayan ve 20. asırda da kanunlara ve uluslar arası belgelere yansıyan insan hakları konusunda İslam'ın geri kalmış bir yapıda olmadığı, hatta bu hakların Kur'an tarafından on dört asır öncesinde ele alındığı ve kadına bugün batı toplumlarında dahi sunulmamış hak ve özgürlüklerin sunulduğu ifade edilmeye çalışılmış⁶⁷ ve bu noktalarda batıda hakim olan önyargıların yıkılması hedeflenmiştir. Bütün bunlar sebebiyledir ki gerek *Le Saint Coran*'ın mukaddimesi gerekse onun *Kur'an-ı Kerim Tarihi* adıyla yapılan müstakil basımları "Kur'an'ın üslup özellikleri", "İsrailliler'le ilgili bilgiler", "İslamın hayat anlayışı ve telakkisi", "Kur'an-ı Kerim'de Kadın", "kölelik", "Kur'an'daki gerçekler (veriler) çerçevesinde Hz. Muhamed'in hayatına kısa bir bakış" gibi Kur'an tarihi formatının çok ötesinde başlıkları ihtiva etmiştir⁶⁸.

67 Sait Mutlu çevirisinin yayınevi takdim yazısında tercüme edilen bu eserin Hamîdullah'ın Kur'an tercümesinin giriş bölümünün çevirisinden ibaret olmayıp, onun bu yayınevi için özel olarak kaleme aldığı bir eser olduğu yönündeki iddia da (Hamîdullah, Muhammed, *Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tercümeler Bibliyografyası* (yayınevi takdim yazısı), çev. Mehmet Sait Mutlu, İstanbul 1965, Yağmur yayınevi, s. 6. Bu eser bundan sonra "Mutlu" şeklinde anılacaktır) bu yargıyı olumsuzlayacak nitelikte değildir. Nitekim *Kur'an-ı Kerim Tarihi* adıyla yayınlanan eserler ile Kur'an Tercümesinin Giriş bölümü üzerinde gerçekleştirilecek küçük bir karşılaştırma dahi bu gerçeğin tespiti için yeterli olacaktır. Sait Mutlu çevirisinde bir takım ek ilavelerin olması da yayınevinin anılan iddiasını haklı kılacak nitelikte değildir; çünkü bu çok az sayıdaki ilave açıklamalar –her ne kadar Kur'an tercümesinin giriş bölümüne ait olmasa da– yine bu tercümenin bazı bölümlerinden iktibas edilmedir, dolayısıyla da bu çalışma hakkında "müstakil bir çalışma olduğu" yargısında bulunmayı haklı kılacak niteliğe haiz değildir.

68 Bkz. Tuğ, s. 31.

Hamîdullah'ın Kur'an Tarihine Yaklaşımının Temel Karakteristikleri

1. Hamîdullah'ın Kur'an tarihine yaklaşımdaki en temel özelliği, konuyu yalnızca bu alanla ilgili literatür çerçevesinde işlememesi, rivayet malzemesine ilaveten nesnel materyallere de dayanması, dahası rivayet malzemesini bu nesnel materyaller ışığında değerlendirmesidir. Nitekim özellikle vahyin yazıyla kayıt altına alınması, vahyin tespitinde kullanılan malzemelerin mahiyeti, nüzûl dönemi ve sonrasında Arap yazısının durumu vb. konularda bu tarz nesnel malzemeye dayandığı görülür. Sözgelimi o, nüzûl dönemi Arap yazısında da resim benzerliğine sahip ünlüleri ayırım amacıyla noktanın kullanıldığı kanaatini dillendirirken yalnızca rivayet malzemesini değil, nesnel materyalleri de dayanak almaktadır. Şöyle ki Hamîdullah'a göre Arap yazısında resim benzerliğine sahip sessiz harflerin ayırımı, yazının Arap yarımadasına intikalinin hemen akabinde gerçekleşmiştir, dolayısıyla İslam'ın ilk yılları itibarıyla da yazı anılan özelliktedir. Zira İslam'dan kısa bir süre önce Mekke'ye girmiş olan yazının mevcut haliyle Arapçadaki dialekt ve lehçeleri karşılaması zordu ve bu zorluğu aşmak amacıyla nokta kullanıldı. Onun buradaki dayanağı, ravileri arasında Hz. Peygamber'in vahiy kâtiplerinden olan Muaviye'nin de bulunduğu bir rivayet⁶⁹ ile raşit halifeler dönemine ait olduğu belirtilen ve bazı harfleri noktalı olan birtakım kitabeler ve papirüslerdir⁷⁰.

69 Ancak bu apolojetik yaklaşım Hamîdullah'ı kimi zaman hukukî içtihatları Kur'anî norm ve yargı olarak takdim etmeye sevk etmiştir. Sözgelimi onun Kur'an-ı Kerim'de Kadın alt başlığı altındaki şu izahı bu niteliktedir: "Müslüman bir kadın, kocanın nikah akdi boyunca 'tek kadınla evli' (monogam) kalacağını hukukî bir şart olarak, diğer herhangi bir müteber şartın akde konulması gibi, nikâh akdine vazetmiş olabilir. Gerçekten şayet kadın böyle bir şart vazetme hakkını kullanmamışsa yani bu haktan faydalanmak istememişse hukuk bunu ona zorla yaptırtamaz." (Bkz. Tuğ, s. 32).

70 Kâtibî Muhammed b. Ubeyd el-Ğassânî'nin aktardığı bu rivayete göre Muâviye, onu, özel mektuplarının yazımında "terkîş"e dikkat etmesi yönünde uyarmıştır. Muhammed b. Ubeyd, "terkîş"ın ne anlama geldiğini sorduğunda, Muaviye, "Her bir harfe sahip olduğu noktayı koymaktır." demiş, Hz. Peygamberin (sav.) de kendisine bu yönde bir tavsiyede bulunduğunu bildirmiştir Bkz. Hatîb Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve*

Bu çerçevede Hamîdullah, mevcut nesnel malzemeler ile yetinmemiş, Kur'an tarihine ışık tutacak kitabeler ve tabletler gibi daha başka nesnel materyallerin keşif ve tespiti ve bunların tarihlendirilmesi yönünde de çalışmalar yapmıştır. Bu cümleden olarak, Medine yakınlarındaki Sele' dağında bulunan ve hicretin ilk yıllarına ait olduğunu belirttiği kitabeler üzerinde çalışmıştır⁷¹. O, bu kitabelerin Hendek savaşından kalma olduğu kanaatindedir. Söz konusu kitabelerden ilkinde "Ene Alî b. Ebû Tâlib" şeklinde Hz. Ali'nin ismi geçmekte iken ikincisi Hz. Ömer tarafından yazılmıştır. İkinci kitabede Hz. Ömer ile Hz. Ebû Bekir'in isimleri yer almaktadır⁷².

Hamîdullah kadim Mushafların tespit ve tanıtımına da önem vermiştir. Sözelimi Mesâhif-i Osmâniyye'den biri olduğu kabul edilen ve Taşkent Mushaf'ı olarak anılan mushafın 1905 yılında Rus çarlarından biri tarafından orijinal nüshadan gerçekleştirilmiş 19.5x26.5 inç ebatındaki mikrofilm baskısının Princeton Üniversitesi kütüphanesinde bulunan mikrofilminin Haydarabad Yayınevi ta-

âdâbi's-sâmi', nşr. Tahhân Mahmûd, Riyad 1983, Mektebetü'l-Maârif, I, 269; Süyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribü'r-râvî fî şerhi takribu'n-nevâvî*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif, Medine 1392/1972, el-Mektebetü'l-İlmiyye, II, 71; Muneccid, Selahaddîn, *Dirâsât fî târihi'l-hattî'l-arabî munzu bidâyetihî ilâ nihâyeti'l-asri'l-umevî*, Beyrut 1972, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, s. 126; Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, s. 40; amlf., "Hz. Peygamber ve Sahabe Devrinde Kitabet Sanatı", çev. Yusuf Ziya Kavakçı, *İslam Medeniyeti* (Ekim 1972), s. 9.

71 Tuğ, s. 51-52. Hamîdullah'ın zikrettiği papirus h. 22 tarihlidir ve 'nûn', 'hâ' 'zâl', 'şîn', 'zâ' ve 'cîm' harfleri noktalıdır. (Bkz. Tuğ, s. 51; Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, s. 36; amlf., "Kitabet Sanatı", s. 7-8. Bu papirüs için ayrıca bkz. Muneccid, s. 37, 126). O, Muaviye tarafından yaptırılmış olan seddin h. 58 tarihli kitabesinin kimi harflerinin de noktalı olduğunu belirtmiştir. (Bkz. Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, s. 35; Tuğ, s. 51. Bu kitabe ile ilgili olarak ayrıca bkz. Miles, George C., "Early Islamic Inscriptions Niar Ta'if in the Hijaz", *Journal of Near Eastern Studies*, VII (1948), s. 240; Muneccid, s. 101; Hamâda, Mahmud Mâhir, *el-Kitâbü'l-arabî mahtûtan ve matbûan: târihuhû ve tetaccuruhû hattâ matlai'l-karni'l-ışrîn*, Riyad 1404/1984, Dâru'l-Ulûm, s. 117-118; Cubûrî, Süheyle Yâsîn, *Aslu'l-hattî'l-arabî ve tetavvuruhû hattâ nihâyeti'l-asri'l-ümevî*, Bağdad 1977, Câmîatü Bağdad, s. 157).

72 Bkz. Hamîdullah, "Some Arabic Inscriptions of Medinah of the Early Years of Hijrah", *Islamic Culture*, XIII (1939), s. 427-439 (Miles, s. 240, 29 no'lu dipnot kaydından ve Muneccid, s. 29'dan naklen).

rafından küçültülmüş nüsha olarak yayınlanmasına ön ayak olmuştur. Bu nüshanın girişinde Osman Mushafları ile Taşkent Mushaf'ı hakkında genel bir bilgi vermiş, ayrıca nüshanın zaman içerisinde hangi sayfalarının kaybolduğunu zikretmiştir⁷³.

2. Hamîdullah'ın Kur'an tarihi çalışmalarında ön plana çıkan ikinci özelliği araştırma alanına dair birtakım röper noktaları verip detaylara girmemektir. Çünkü onun amacı, muhatabı –ki bu daha ziyade Kur'an'la çok ciddi bir tanışıklığı bulunmayan Batılılardır– Kur'an metnine yönelik çalışmalardan genel hatlarıyla haberdar etmektir. Bu yüzden Kur'an tarihine ilişkin süreçleri bütün teferruatıyla aktarmayı gerekli görmemiştir. Nitekim Arap yazısında ünlüleri belirtmeye yönelik çalışmalarla ilgili değerlendirmeleri onun bu özelliğini gözler önüne serer niteliktedir. Şöyle ki o, sesli harfleri belirtir nitelikteki özel işaretlerin, Irak umumi valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî zamanında kullanılmaya başlandığını belirtmektedir⁷⁴. Onun ünlüleri belirtme amacıyla ilk olarak Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından noktanın kullanılmasına hiç değinmeden, doğrudan ünlüleri belirtmenin Haccâc döneminde gerçekleştiğini ifade etmesi câlib-i dikkattir. Öte yandan genel kabule göre Haccâc döneminde ünlülerle ilgili değil, resim benzerliğine sahip harflerle ilgili çalışma yapılmış ve bu amaçla nokta kullanılmıştır⁷⁵. Hamîdullah'ın bu çerçevede kullandığı kavramlar da dikkat çekicidir. Zira o, sessiz harf-

73 Miles, söz konusu kitabelerin anılan sahabilere aidiyeti ile ilgili olarak Hamîdullah'ın değerlendirmelerine şüpheyle bakmaktadır (Bkz. Miles, s. 240, 29 no'lu dipnot kaydı). Miles'in bu değerlendirmesinde herhangi bir delile dayanmadığını belirten Müneccid ise Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'ye ait olup da yazısı bu kitabelere muhalif olan daha başka kitabeler keşfedilmedikçe, bu kitabelerin anılan sahabilere aidiyetlerinin olumsuzlanamayacağını ifade etmektedir. Müneccid, bu kitabelerin hattının hicrî I. asır hattıyla benzerlik arz etmesinin ve birinci asırda Ömer ve Ebû Bekir şeklinde şöhret bulmuş olan ve birlikte anılan daha başka kimselerin bulunmamasını da Hamîdullah'ın değerlendirmelerinin lehine tanıklar olarak kaydetmiştir. Bkz. Müneccid, s. 29.

74 Hamîdullah, Muhammed, İkinci Baskıya Önsöz ve Halife Osman'ın Kur'an Nüshaları.

75 Tuğ, s. 52.

lerin ayırımı amacıyla nokta kullanımını ifade eden “i’câm” kavramını, ünlüleri belirtme amacıyla birtakım işaretlerin kullanılmasını ifade için -yani “işkâl” kavramı yerine- kullanmıştır⁷⁶. Görüldüğü gibi Hamîdullah Kur’an tarihinin önemli evreleri ile ilgili tanım ve tavsifleri genel bir nitelik arz etmekte olup detaya ilişkin noktalarda çok titiz belirlemeler ihtiva etmemektedir.

3. Hamîdullah’ın Kur’an tarihindeki en temel kaynağı İbn Kesîr’in *Zeylû’t-tefsîr*’idir. Bunun dışında Buharî ve Müslim’in *es-Sahîh*’leri, Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’i gibi temel hadis koleksiyonları, Taberî ve İbn Kesîr’in tefsirleri, İbn Ebî Dâvûd’un *Kitâbü’l-mesâhif*’i ve Suyûtî’nin *el-İtkân*’ı da Hamîdullah’ın kullandığı kaynaklar arasında yer alır. Ancak o, kıraat farklılıkları, mushaf imlâsı gibi Kur’an tarihinin alt başlıklarına ilişkin incelemelerinde, bu konularda kaleme alınmış müstakil eserlere başvurmamıştır. Sözelimi o, resm-i mushaf’ın özelliklerini tespitinde bu konunun en temel kaynaklarından biri olan Dâni’nin *el-Mukni*’ini esas almak yerine Mısır Kralı Fuâd zamanında basımı gerçekleşen (1342/1923) ve resm-i mushaf’ı esas alan Kur’an baskısına dayanarak bilgi vermeyi tercih etmiştir⁷⁷. Kıraat farklılıklarıyla ilgili değerlendirmelerinde de bu konuya ilişkin herhangi bir müstakil kaynağı referans almadığı görülmektedir.

4. Hamîdullah’ın Kur’an tarihinin temel konularına dair birtakım değerlendirmeleri genel kabullere muhalif hususiyetlere sahip gözükmemektedir. Mushaf imlâsı ile ilgili değerlendirmeleri bu kabil-den addedilebilir. Bilindiği üzere mushaf imlâsı homojen bir yapıda

76 İsfahânî, Hamza b. Habîb, *Kitâbü’t-tenbîh alâ hudûsi’t-tashîf*, nşr. Muhammed Esad Talis, Beyrut 1412, Dâru Sâder, s. 27-28; Askerî, Ebû Ahmed Hasan b. Abdillâh b. Saîd, *Şerhu mâ yekau fîhi’t-tashîf ve’t-tahrîf*, nşr. Abdülazîz Ahmed, Mısır 1963, Matbaatu Mustafa Bâbî el-Halebî, s. 13; İbn Hallikân, Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü’l-l-a’yân ve enbâü ebnâi’z-zemân*, nşr. İhsan Abbâs, Beyrut ts., Dâru Sâder, I, 125; Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullâh, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-küttübi ve’l-fünûn*, nşr. Şerefettin Yalkaya-Rifat Bilge, İstanbul 1971, Milli Eğitim Basımevi, I, 712.

77 Tuğ, s. 52.

değildir. Zira mushaf imlâsında aynı özellikteki kelimelerin yazımında farklılıklar görülebilmekte, yazıda belirtildiği halde okunmayan, okunduğu halde yazıda belirtilmeyen harfler bulunmaktadır. Hamîdullah'a göre Mushaf imlâsında (resm-i mushaf'ta) görülen bu ittiratsızlığın temel nedeni, vahyin tespitinde birden çok katibin görev almış olmasıdır. Öyle ki vahiy kâtiplerinin farklı imlâlara sahip olması böyle bir sonucu tevhit etmiştir⁷⁸. Bu tarz değerlendirmeler, "yedi harf", "kıraat ve Mushaf farklılıkları" gibi netameli konularda da göze çarpmaktadır. Mesela, Hamîdullah Kur'an'ın "yedi harf" üzere okunuş ruhsatını, Kur'an'ın anlam merkezli okunup aktarılmasına ilişkin bir izin olarak değerlendirmiştir:

*"Diller her zaman kendi içlerinde lehçe ve ağız farklılıklarına sahip olmuşlardır. Aynı dili konuşan ülkelerde, bir bölgenin ahâlisi diğer bir bölgeye mensup olanların dilini tamâmen anlayamamaktadır. Muhammed a.s.s. dini kolay kılmak ve onu en mütevâzî insanların bile yaşayabileceği bir vasatta tutmak için çeşitli çârelere başvurmuştu. İşte bunun bir tatbikatı olarak o, Kur'ân'ı Kerim'in metni için bile, lehçe ve ağız farklılıklarına müsâmağa gösteriyordu. Zira mühim olan kelime değil manâ idi; bu demektir ki okuyuş tarzı değil, önemli olan, Kur'an'ın hükümlerinin tatbiki ve hazmedilmesi idi"*⁷⁹.

Görüldüğü gibi Hamîdullah "mühim olan kelime değil manâ idi" ifadesiyle Kur'an'ın Hz. Peygamber döneminde anlam merkezli okunduğunu –ki bu tür bir okuma, anlamı tersyüz etmemek kaydıyla, Kur'ânî bir kelimenin yerine eş veya yakın anlamlı bir kelimeyi koymaya tekabül eder- kabul etmiş olmaktadır⁸⁰.

78 Tuğ, s. 56-57.

79 Aziz Kur'an, s. 45; 47; 49-50; Tuğ, s. 56, 58, 61; Hamîdullah, Mushaf imlâsındaki ittiratsızlığı, vahyin farklı kâtipler tarafından kayda geçirilmesine bağlamakla birlikte, bazı yazımlara ilişkin özel nedenler de zikretmekte ve bu çerçevede şu hususları kaydetmektedir: 1. Ayet sonları itibarıyla ses uyumunu sağlamak 2. Hatalı okumanın önünü almak 3. Kelimenin kökünü muhafaza 4. Farklı kıraatları belirtmek.

80 Tuğ, s. 88. Hamîdullah -her ne kadar açıkça dillendirmese de- bu izah ve yorumunda, yedi harf ruhsatının anlam merkezli okumaya yorulmasına imkân verir nitelikteki rivayetleri esas almış gözükmemektedir. Bu nitelikteki rivayetler için bkz. Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn, *es-Sünenü's-suğrâ*, nşr. Muhammed Zıyâurrahman el-A'zamî, Medine 1410/1989, Mektebetü'd-Dâr, s. 566-567; amlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*,

Kıraat ve mushaf farklılıklarına gelince, Hamîdullah'ın bu farklılıkların kaynağıyla ilgili değerlendirmelerinde de genel kabullere muhalif bazı hususlar görülmektedir. Sözelimi ona göre –her ne kadar kıraat farklılıklarının temel kaynağını farklı lehçelere sahip ilk müslüman nesle Kur'an'ı farklı lehçeler doğrultusunda okuma serbestisinin tanınması olarak kabul etse de⁸¹– kıraat farklılıklarının kaynakları olarak, “nüzü'l döneminde Arap yazısının resim benzerliğine sahip ünsüzleri ayırt etmeye ve ünlüleri belirtmeye matuf işaretlere sahip olmaması”⁸² ve “vahyi aktarırken Hz. Peygamber'in –kimi zaman- ayeti hatalı okuması” hususlarını da göstermektedir ki ona göre bu ikinci durum özellikle ramazan ayındaki arz işleminin henüz yapılmadığı dönemlerde nazil olmuş ayetlerde görülmektedir⁸³.

nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mekke 1414/1994, Dâru'l-Bâz, II, 384; İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed et-Temîmî, *Sahîhu İbn Hibbân*, nşr. Şuayb el-Arnaûd, Beyrut 1414/1993, Müessesetü'r-Risâle, III, 18; Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebû Bekir, *Mevâridü'z-zam'ân ilâ zevâidi İbn Hibbân*, nşr. Muhammed Abdürrezzâk Hamza, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, s. 440; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as el-Ezdî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, yy., ts., Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, II, 86). Lakin genel kabul “yedi harf gerçeği”nin anlamla ilgili bir husus olmayıp lafzın telaffuzu ile ilgili olduğu biçimindedir. Nitekim Ebû Ubeyd bu hususa, “Onların ihtilaflarının yalnızca, lafızların farklılık arz ettiği vücûh ve harflerde olduğunu görmüyor musun? Lafzın teviline gelince onda ihtilaf etmemişlerdir.” şeklinde dile getirmiş (Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Selâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, nşr. Mervân el-Atıyye-Muhsin Harâbe, Beyrut 1415/1995, Dâru İbn Kesîr, s. 346.); yedi harf'in “anlam merkezli okuma” şeklinde değerlendirilmesine imkan verir nitelikteki rivayetler de bu doğrultuda tevil edilmişlerdir (bu nitelikteki teviller için bkz. İbn Hibbân, III, 18; Ebû't-Tayyib, Muhammed Şemsülhak, *Avnü'l-ma'bûd şerhu sünen-i Ebî Dâvûd*, Beyrut 1415, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, IV, 244; Sayrafî, Ebû Abdîllah, *Nüketü'l-intisâr li nakli'l-Kur'ân li'l-bâkullâni*, nşr. Muhammed Zağlûl Selâm, İskenderiye ts., Menşetü'l-Meârif, s. 325-326.).

81 Öztürk, Mustafa, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, s. 34.

82 Aziz Kur'an, s. 72; Tuğ, s. 88; Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi: Ders Notları*, çev. Suat Yıldırım, Erzurum 1978, Gülen Matbaası, s. 22.

83 Aziz Kur'an, 72; Tuğ, s. 88.